

WAHAN OHANIAN

KONGREGACJA OO. MECHITARYSTÓW W WENECJI

OJCIEC GHEWOND ALISZAN: POETA I HISTORYK PROMIENNEJ ARMENII

Ojciec Ghewond Aliszán był jednym z najwybitniejszych intelektualistów zakonu mechitarystów, jednym z pierwszych światowej klasy armenologów, wyjątkowym poetą, prekursorem ormiańskiego romantyzmu. Urodzony w Konstantynopolu w 1820 roku, w znakomitej rodzinie handlarzy antykami i numizmatami, otrzymał na chrzcie imię Kerowpē. W 1832 roku przyjechał ze swoim młodszym bratem na wyspę San Lazzaro w Wenecji, aby tu kontynuować edukację. Nigdy już nie miał porzucić tego miejsca – tu 7 czerwca 1840 roku otrzymał święcenia kapłańskie i został mnichem zakonu mechitarystów, przyjmując imię Ghewond.

Twórca armenologii: prace badawcze i uznanie

Uzyskawszy gruntowną formację zakonną, młody mechitarysta rozpoczął niemal od razu międzynarodową karierę akademicką. W wieku 27 lat został obrany członkiem honorowym IX Kongresu Nauki we Włoszech. W 1886 roku otrzymał Legion of Honour przyznawany przez Akademię Francuską (Académie française) za badania armenologiczne. W następnym roku został członkiem honorowym Włoskiego Towarzystwa Azjatyckiego (Società asiatica italiana). W 1894 roku zaproszono go do członkostwa w Towarzystwie Archeologicznym w Moskwie (Императорское Московское археологическое общество), a dwa lata później w Petersburgu (С.-Петербургское Общество любителей русской словесности). Ponadto został członkiem Związku Geografów i Akademii Filozoficznej w Jenie. Do śmierci w 1901 roku wielokrotnie odbywał podróże w celach naukowych do miast włoskich: Rzymu, Mantui, Mediolanu, a także do Wiednia, Paryża, Londynu, Oxfordu, Brukseli, Berlina, Monako, Gandawy, Amsterdamu. Pochowany został na wyspie San Lazzaro.

O. Ghewond Aliszan, wybitna postać wśród mechtarystów, był przede wszystkim armenologiem. Jego wkład w badania armenologiczne prowadzone w zakonie – które wytworzyły niezastąpione skarby dziedzictwa duchowego i kulturowego narodu ormiańskiego – dał mu niekwestionowane prawo do miejsca w panteonie zakonnym.

Kształcąc do 1872 roku studentów, całkowicie poświęcił się pracom armenologicznym: historycznym, archeologicznym, filologicznym, a nawet poetyckim, zyskując powszechną sławę. W latach 1848-1851 był redaktorem naczelnym czasopisma naukowego wydawanego przez zakon, „Բազմաբան” (Wielogłos) / „Bazmavep. Revue d'Études Arméniennes” (dalej cyt. jako: „Bazmavep”). Zastąpił w tej funkcji o. Gabriëla Ajwaziana. Aby uzupełnić portret o. Aliszana, trzeba dodać, że zajmował się także geografiami historyczną i archeologiczną. Jego dzieła topograficzne przyniosły bardzo dokładny opis Armenii. W XIX wieku geografowie zajmujący się badaniami Armenii faktycznie mieli do dyspozycji jedno podstawowe źródło: badania Aliszana. Jeśli Europejczycy, zwłaszcza Francuzi, znali ormiańską architekturę, historię i geografę, zawdzięczali to Aliszanowi. To on wspierał i doradzał takim armenologom, jak Édouard Dulaurier (1807-1881) i Marie-Félicité Brosset (1802-1880).

Oprócz znajomości grabaru, Aliszan biegle władał językami: włoskim, francuskim, angielskim, niemieckim i niektórymi orientalnymi. Dzięki temu mógł korzystać z wszelkiego rodzaju źródeł pisanych w tych językach, a także z dokumentacji muzułmańskiej, greckiej i irańskiej, w której znajdował wiele interesujących informacji na temat handlowych, wojskowych, ekonomicznych i politycznych stosunków Armenii z jej sąsiadami.

Naukowa spuścizna tej wielkości, jak o. Aliszana, musiała się łączyć z rozległą korespondencją. Aliszan komunikował się ze swoimi kolegami – podobnie jak w tamtym czasie większość intelektualistów w Europie. Jego listy potwierdzają naukową jakość jego badań, pokazują dążenie do uzyskiwania jak największej ilości informacji z każdego możliwego źródła. Wszystkie te listy to mikroanalizy armenologiczne i filologiczne, poświęcone różnym zagadnieniom, do dziś przydatne.

Swe prace o. Aliszan pisał zazwyczaj w klasycznym języku ormiańskim (grabarze), rzadziej – w języku zachodnioormiańskim. Niektóre z jego najważniejszych dzieł zostały opublikowane w skróconej wersji: *Այրարատ* (Ajrarat)¹, *Սիսական* (Sisakan)², *Շիրակ* (Szirak)³. W swojej pierwszej dużej opublikowa-

¹ Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց* (Ajrarat. Ormiańska przyroda), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1890.

² Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Սիսական. Տեղագրութիւն Միւնեաց աշխարհի: Վենետիկ* (Sisakan. Topografia kraju, Վենետիկ (Wenecja) 1893.

³ Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Շիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց* (Szirak. Topografia ilustrowana), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1881.

nej pracy pt. *Քաղաքական աշխարհագրութիւն* (Geografia polityczna)⁴ na ponad 800 stronach przedstawił historię gospodarczą i geograficzną wielu krajów i kontynentów, wraz z opisem ich fauny i flory. *Տեղագիր Հայոց Մեծաց* (Topografia Wielkiej Armenii)⁵, opublikowana w 1855 roku i poprzedzona wstępem Brosseta, była bezprecedensowym sukcesem do tego stopnia, że począwszy od 1869 roku Dulaurier przedrukowywał ją rozdziałami w redagowanym przez siebie czasopiśmie „Journal asiatique”. Aliszan szczegółowo opisał w niej geografie historyczną Armenii wraz ze wszystkimi jej prowincjami, cytując kroniki i podając cenne informacje na temat losów miast i klasztorów, takich jak Haghpat, Odzun, Sanahin. Dzieło to stanowiło niewątpliwie punkt zwrotny w życiu o. Aliszana. Od około 1860 roku zaczął przygotowywać obszerne studia historyczno-geograficzne na temat każdej z 15 prowincji historycznych Armenii, każdego z jej „światów” – jak to określał. Projekt ten miał pierwotnie zamknąć się w 20 tomach.

Prace topograficzne Aliszana należy traktować z jak największą uwagą. Zawierają rysunki kościołów, klasztorów, osiedli, a także mostów, tradycyjnych strojów, ruin, litografie inskrypcji i tablice genealogiczne, które dziś – po zniszczeniu oryginałów na tak wielką skalę – mają wartość autentycznych źródeł. Jego mapy zawierają szczegółowe informacje i różnego rodzaju opisy jezior, gór i wiosek, wraz z określeniem ich położenia i dokładnymi odległościami. Z planowanej serii Aliszan zdołał opublikować cztery tomy, które dotyczyły prowincji Ararat, Siswan, Sisakan i Szirak. Są to encyklopedie historyczno-topograficzne i jednocześnie podręczniki patriotyzmu. Tom *Շիրակ*, dotyczący Sziraku i opublikowany w 1881 roku, stanowił początek tej serii. Tak jak poprzednio, analizując tę prowincję, Aliszan nie tylko przekazał wiele informacji geograficznych, wszystkie o dużej wartości, ale także starał się prześledzić całą jej historię, wydobytując z mroku dziejów mniej lub bardziej znane osobistości regionu i przedstawiając cechy oryginalnego lokalnego folkloru. Cztery lata po wydaniu tomu o Sziraku ukazała się monografia *Սիսուան* (Siswan), z podtytułem: *Օրմիանկա Կիլիյա և Լեւոն Կիլիյայի* (Lewon Mecagorc, nazywany też Wielkim)⁶, kolejna praca według tego samego modelu. Określenie „Cylicja” powinno zostać wybite tu na pierwszym miejscu w tytule, ponieważ dzieło dotyczyło geografii i historii właśnie tego królestwa. Jednak podczas pracy nad nim Aliszan wzbogacił swą narrację o historię króla Leona I (1198-1219) i uwzględnił manierę muzul-

⁴ Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Քաղաքական աշխարհագրութիւն, նկարացոյց պատկերոք* (Geografia polityczna ilustrowana zdjęciami), Վենետիկ (Wenecja) 1853.

⁵ Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Տեղագիր Հայոց Մեծաց* (Topografia Wielkiej Armenii), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1855.

⁶ Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Սիսուան: համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ* (Siswan: Ormiańska Cylicja i Lewon Wielki), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1885.

mańskich, syryjskich i ormiańskich historyków, którzy zgodnie nazywali Cylicję Siswanem, od nazwy jej metropolii – Sis. W Imperium Osmańskim cenzura zabraniała używania i rozpowszechniania nazwy Siswan, ale po publikacji pracy o. Aliszana uzyskała ona aprobatę naukowców z Armenii i Europy. Następnie pojawiły się obszerne dzieła: *Այրարատ* (Ajrarat, 1890) i *Միսակա* (Sisakan, 1893). Pierwsze z nich poświęcone było historycznej prowincji doliny Ararat, drugie – krainie Sjunik. Niestety, wraz z tym ostatnim tomem historyczny kierunek badań o. Aliszana został zamknięty. Jego cel, jakim było opisanie wszystkich prowincji Armenii, nie został osiągnięty.

Również inne projekty pozostały niedokończone. Cała spuścizna Aliszana obejmuje 47 rękopisów, w tym studia historyczno-filologiczne, geograficzne, literackie, a także tłumaczenia (z sześciu języków starożytnych i współczesnych). Jest to dorobek ogromny⁷.

W ten sposób pod koniec życia o. Aliszana stał się reprezentantem – właściwie jako jedyny – armenologii i kultury ormiańskiej w oczach europejskich uczonych. Nagrody, tytuły, pochwały następowały jedno po drugim. Ich przyczynę najlepiej wyraził Marie-Félicité Brosset: „Wielu było studentami Aliszana, ale Aliszana nie był niczym uczniem”. Tak mówi się o ludziach wielkich. Profesor Emilio Teza (1831-1912) oddał swój podziw dla Aliszana następującymi słowami: „Przyniósł zaszczyt swojemu ludowi. Ormianie mają prawo wymawiać z dumą imię ojca Ghewonda Aliszana”.

Aliszana zdołał ogarnąć swą wiedzą znaczną część wielowiekowej historii narodu ormiańskiego, jaką wtedy znano. Oprócz encyklopedyzmu, jego myśl zawierała uniwersalną wizję znaczenia historii i losu narodu ormiańskiego, który naznaczył pokolenia Ormian. Jego polimorficzne piarstwo, obejmujące wiele dziedzin, od historii do filozofii, poprzez poezję, określiło swymi wartościami wiarę narodową i uniwersalną, która towarzyszyła przebudzeniu społeczności ormiańskiej w Imperium Osmańskim i nie tylko tam. Współcześni, kiedy o nim rozmawiali, porównywali go do legendarnego Torca Angegha z mitologii ormiańskiej, ponieważ był nie tylko twórczy, ale zgromadził materiał do zbudowania gigantycznych fundamentów, stworzył niewyczerpane źródło inspiracji dla przyszłych pokoleń. Myśl o. Ghewonda Aliszana była kontynuowana także po jego śmierci, inspirowała życie, ideologię i literaturę całego narodu ormiańskiego.

⁷ Pełna bibliografia drukowanych i niedrukowanych prac o. Aliszana dostępna jest w: Ա. Ղազիբեան (A. Ghazikjan), *Հայկական մատենագիտություն և հանրագիտարանի հայ կենտրոնի* (Bibliografia ormiańska i encyklopedia życia ormiańskiego), 1, Ա-Թ (A-Th), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1909, s. 34-68.

Aż tyle o Armenii, bez odwiedzenia jej kiedykolwiek...

Życie Aliszana było całkowicie poświęcone świętym zasadom: edukacji jego rodaków, wydobyciu ukrytych skarbów jego ukochanej ojczyzny i bezwarunkowej miłości do wiary chrześcijańskiej.

Niezwykłą inteligencją rozszerzył swą osobistą wizję na całą Armenię, można powiedzieć, że objął ojczyznę sercem i duszą, a także pieśniami i dziełami. On, mag historii i jednocześnie drobiazgowy badacz pamiątek swego kraju: jego ziemi, kamieni, rękopisów. Duchem desperacko był przywiązany do każdej części tego ukochanego kraju, ale nigdy nie miał szczęścia oglądać go na własne oczy i dotknąć ziemi, której tysiącletnie dzieje opisywał. Stworzył wszystkie swoje dzieła w skromnej celi mniszej, całkowicie samodzielnie, w oparciu o rękopisy, dokumenty dostarczone przez niezliczoną liczbę korespondentów oraz wyjątkową pamięć.

Trzeba przyznać, że żadna współczesna biografia nie była tak brawurowa, jak życie tego skromnego zakonnika, zamkniętego w celi, podróżującego śladami wyobrazonego pielgrzyma, aby znaleźć i przekazać swemu ludowi tradycje i ślady zaginionego świata.

Aliszana w świetle swej korespondencji

Pierwszą osobą, która studiowała korespondencję o. Aliszana, był Suren Sztikian. Opublikował on około 200 listów adresowanych do 45 różnych osób lub skierowanych do różnych ormiańskich intelektualistów, świeckich i religijnych⁸. Oczywiście największy zbiór listów o. Aliszana zachował się w archiwach Kongregacji Mechitarystów w Wenecji.

Zbiór korespondencji Aliszana obejmuje około 2150 listów z lat 1840-1901, skierowanych do wielu przedstawicieli ormiańskiej elity intelektualnej i mechitarystów, w których to listach omawiane są kwestie filologiczne, historiograficzne i numizmatyczne, mające wielką wartość, gdy chodzi o zrozumienie literacko-językowo-twórczej osobowości ich autora. Wciąż wiele innych listów o. Aliszana przechowują osoby prywatne lub skrywają archiwa w różnych miejscach świata. Listy pisane do braci w dużej części zostały zwrócone z powrotem do archiwum klasztoru na San Lazzaro, ale wiele otrzymanych od innych korespondentów niestety nie zachowało się.

Jak już wspomniałem, listy Aliszana stanowią filigranowe studia armenologiczne i filologiczne poświęcone różnorodnym zagadnieniom, które do dziś

⁸ U. Շտիկյան (S. Sztikjan), Ղեւոնդ Ալիշանի նամակներ (Listy Ghewonda Aliszana), Հայկական ՄՄՀ գիտությունների Ակադեմիա (Akademia Nauk Ormiańskiej SRR), Գրական ժառանգություն (Spuścizna literacka), 5, Երեւան (Erywań) 1969. Inne edycje – zob. bibliografia na końcu artykułu.

budzą zainteresowanie. Te niedotyczące nauki omawiają takie kwestie, jak sprawy szkolne, administracyjne, życia codziennego, ekonomiczne, społeczne, religijne, rodzinne itp. Mają ogromne znaczenie dla studiowania historii zakonu oo. mechitarystów, w szczególności dla poznania przedsięwzięć duszpasterskich jego członków, nazwisk osób mających z zakonem kontakty, a także chronologii jego dziejów.

Korespondencja o. Aliszana pozwala także zrozumieć wielkość i sukces jego wysiłków naukowych i literackich. Podobnie jak wspomniane wcześniej prace, także informacje zawarte w listach i stanowiące podstawę jego własnych studiów to cenne źródła dla dalszych badań. Pojawiają się w nich istotne szczegóły związane z osobą o. Aliszana lub członków jego rodziny, a także zawierają nazwiska ważnych osób, które odwiedzały wyspę San Lazzaro. Listy ujawniają imiona wszystkich konfratrów i współpracowników, którzy z całych sił starali się wspomóc jego wielkie i wzniosłe dzieło. Wymieniają znaczące fakty związane ze sprawami narodowymi. Wspominają również miejsca historyczne, miejsca pamięci, zasoby najważniejszych bibliotek i archiwów w Europie. Korespondencja ta odzwierciedla także wspomnienia z podróży o. Aliszana, wrażenia ze spotkań i dyskusji z ważnymi osobistościami. Znajdujemy w nich dane na temat masakr Ormian i ostrą krytykę obojętnej i bezwzględnej polityki państw europejskich.

Język listów Aliszana to w dużej mierze grabar (starormiański, klasyczny język ormiański). Stosunkowo niewiele listów jest napisanych w nowoczesnym języku ormiańskim. Autor czasami używał alfabetu tureckiego, co jest naturalnym i typowym zjawiskiem dla osób urodzonych w Stambule.

Chciałbym tu podać – tylko tytułem przykładu – kilkanaście drobniejszych informacji, które możemy znaleźć w tej korespondencji.

I tak w liście skierowanym do o. Nersesa Sarkissiana, traktującym o pochodzeniu swego nazwiska, Aliszana potwierdza, że jego korzenie rodzinne tkwią w Erzerumie. Forma nazwiskowa Markarian, zapożyczona od krewnych, była używana przez jego ojca obawiającego się, że Turcy zidentyfikują go pod nazwiskiem Aliszana.

Z kolei w liście z 1844 roku wspomina, że jeden z jego współbraci zakonnych, o. Stepan, wkrótce wyjedzie do Lukki, aby spełnić pragnienie miejscowego księcia, który chciał uczyć się języka ormiańskiego⁹. Dowiadujemy się też, że już w wieku 20 lat, w ramach pomocy dla swych braci misjonarzy, Aliszana myślał o wydawaniu czasopisma religijnego, co potem znalazło ucieleśnienie w postaci oficjalnego organu zakonu „Bazmavep”. W innym liście prosi o znalezienie artystów w Rzymie, którzy mogliby fotografować ormiańskie inskrypcje.

Pisząc o IX kongresie naukowym, który odbył się w Wenecji we wrześniu 1847 roku z udziałem 1478 wybitnych intelektualistów, informował, że wielu

⁹ Może tu chodzić o panującego w Lukce księcia Karola II Ludwika Burbon-Parma lub jego syna Karola III, wówczas następcę tronu (przyp. red.).

obcokrajowców odwiedziło przy tej okazji klasztor San Lazzaro, średnio ponad 300 osób dziennie, i zakupiło wiele publikacji w klasztornej księgarni. Wśród tych znamienitych gości wspominał rosyjską cesarzową Aleksandrę Fiodorownę i jej córkę, wielką księżną Olgę Nikołajewnę, oraz przywołał wielce zajmującą rozmowę przeprowadzoną z nimi na temat religii ormiańskiej. Jako zarejestrowany uczestnik tego zgromadzenia uczonych udzielał się o. Aliszan w sekcji geografów i archeologów, zdobywając tam spore uznanie – o czym wzmianki także znajdujemy w korespondencji.

Z kolei do ks. Efrema Kamsarakana w Ankonie zwracał się z pytaniem o średniowieczną katedrę San Ciriaco w tym mieście, w której oprócz relikwii św. Cyriaka mogły być przechowywane szczątki innych Ormian, chodziło mu zwłaszcza o ormiańskie grobowce. W celu uzyskania relikwii św. Liberiusza, który miał również mieć pochodzenie ormiańskie, pisał do ks. Daniela Bolsjana, prosząc poprzez niego, aby proboszcz Nudi „uprzejmie zgodził się przekazać znaczną część relikwii św. Liberiusza”.

Podczas podróży po Europie o. Aliszan odwiedził klasztor mechitarystów w Wiedniu, gdzie przyjęło go 16 konfratrów, wszyscy wiekiem stosunkowo młodzi. Zanotował potem, że tamtejszy klasztor posiada tylko 150 rękopisów i obiecał jednemu z zakonników, o. Kghemesowi Sibilianowi, uznanemu numizmatykowi, że wyśle mu odlewy posiadanych w Wenecji monet w zamian za skopiowanie kolofonów wiedeńskich rękopisów. Przy tej okazji dyskutowali obaj na różne tematy, w tym o kwestiach filologicznych oraz o tym, czy powinno się rozwijać współczesny język ormiański, czy kontynuować używanie języka klasycznego.

Po spotkaniu z profesorem Juliusem Heinrichem Petermannem, znanym językoznawcą i armenologiem z Uniwersytetu Berlińskiego, o. Aliszan zapisał: „utracił trochę zdolność rozmawiania [po ormiańsku] i podczas spotkania rozmawialiśmy tylko po turecku”. Wraz z botanikiem Karlem Heinrichem Emilem Kochem przeglądał z kolei zbiór ormiańskich strojów, które tenże posiadał, i inne małe kolekcje, w tym monet, które okazały się nie być ormiańskie. W Londynie poznał ambasadora Imperium Osmańskiego Konstantina Musurusa Paszę, który był pochodzenia greckiego, szkockiego wydawcę Johna Murraya, a także Edwarda Zohraba, konsula osmańskiego, pochodzenia ormiańskiego, którego brat był lekarzem w sądzie osmańskim. Odwiedził także Muzeum Brytyjskie i Uniwersytet Oksfordzki, gdzie zapoznał się z kolekcją rękopisów ormiańskich. W belgijskim mieście Gandawa pielgrzymował do relikwii św. Makariusza, ormiańskiego biskupa Antiochii.

Z Paryża pisał: „Po raz pierwszy w życiu nie widziałem morza od ośmiu miesięcy, a kiedy przypominam sobie mój pokój w klasztorze z widokiem na morze, w którym cały Paryż mógłby utonąć niczym kropla wody, bardzo mi tego widoku brakuje”. W Paryżu właśnie, 26 maja 1860 roku, przyjął gościa w osobie

Dominika Barącz (1809-1879), proboszcza parafii ormiańskiej w Łyścu (w liście: Լըշէց) pod Stanisławowem, dziekana stanisławowskiego i wikariusza arcybiskupiego na Pokuciu, a następnie prepozyta kapituły ormiańskiej we Lwowie.

Piszząc do Garabeda Jezjana w Moskwie, zapewniał: „Lubię historię, a nie fantazję”. Innemu swemu korespondentowi donosił, że w Jerozolimie i okolicach było niegdyś 70 ormiańskich klasztorów, więc te ich ślady, jakie udało się odkryć, to „zaledwie kropla w morzu”. Troszcząc się o kwalifikacje przyszłych pokoleń i ich elitę, zalecał, aby nawet gdyby „wybranych” było niewielu, starać się o ich właściwy dobór. Ojca Barsegha Mardirossiana informował z radością, że otrzymał zbiór starych monet, w tym bardzo cenne, które wzbogacą muzeum klasztorne, dodając, że może pokazać je swojemu bratu Serowpe, który był numizmatykiem. O Serowpe pisał o. Aliszan do swego opata, informując, że jako podnajemca w jednej z nieruchomości zakonu w sąsiedztwie [księgarni] Seghposachana [w Galacie] nie był on w stanie płacić czynszu przez prawie sześć lat. W związku z tym zaproponował uregulowanie długu wobec zakonu poprzez przekazanie 45 rękopisów, które posiadał, po cenie, którą za nie zapłacił: 35 lirów osmańskich. Najbardziej znaczące wśród tej kolekcji były dwa rękopisy: dzieło historyka Smpada Sparapeta, już wcześniej przekazane zakonowi, i księga rytuałów, napisana w 1207 roku. W innym liście donosił:

[Serowpe] chce przekazać zakonowi wszystkie ormiańskie antyki, które zgromadził, i już je przesłał na moje imię, i nie oczekuje za nie żadnej rekompensaty; tyle tylko, aby trzymane były w osobnym miejscu ze wskazaniem na ich pochodzenie, jako „kolekcja antyków ormiańskich Aliszana” ku pamięci jego i [naszego] ojca. Pragnie także przeznaczyć inne antyki i monety, a także kamienie szlachetne i kolekcję książek na sprzedaż, z której zysk ma pokryć [jego] dług [wobec zakonu], i które przekaże z osobnymi wskazówkami.

W innym liście czytamy o rozgoryczeniu badacza z powodu wygórowanych opłat pobieranych przez Archivio Notarile, czyli archiwum generalne Wenecji, za korzystanie z jego zbiorów. Instytucja ta żądała 2 liry za godzinę i to tylko w wypadku czytania i przeglądania, które to czynności często były nieproduktywne, podczas gdy w wypadku kopiowania lub zamawiania kopii opłata wzrastała aż do 7 lub 8 lirów za godzinę.

Aliszan nie uważał się za sposobnego do odwiedzenia każdej biblioteki watykańskiej. Pisał, że jego wiek uniemożliwia mu korzystanie z takich miejsc i zagłębianie się w ich zbiorach, więc może tylko szybko przez nie przemknąć, „niczym zbieg”. Wyznawał:

Nawet gdyby otworzyli [przede mną] każde ukryte archiwum, nie byłbym w stanie go wykorzystać z powodu mojego wieku i braku doświadczenia, dlatego niezbędne jest przygotowanie kogoś młodszego, kto mógłby

poświęcić więcej czasu na kopiowanie tego, co ja nieodwracalnie przepiąłem. [...] Może [trzeba] podać im tylko listę bull papieskich, których daty znam, i poprosić o ich kopie za zapłatą, a może zdecydować, aby jeden z nas je skopiował. Ponieważ już trzy lub cztery razy podałem takie listy bez skutku, jestem prawie zrezygnowany, aby zostawić to innemu ks. Ghewondowi, lub przeczytać to już z zaświatów, jeśli takie rzeczy można uznać za przydatne w zaświatach.

W liście do swojego brata Serowpe donosił, że krytyk sztuki i bibliotekarz Władimir Stasow z Rosji odwiedził klasztor św. Łazarza. Stasow – pisał – usiłuje skopiować ozdobne wzory rękopisów narodów słowiańskich i wschodnich, które już zaczął publikować: „pracował przez pięć dni i kopiował również nasze rękopisy”.

Po otrzymaniu informacji o ukazaniu się pracy o Sziraku wyrażał swą obawę, że nie zostanie dopuszczona na terytorium Imperium Osmańskiego z powodu restrykcyj, „które znasz, choć ja dotąd nie znam”.

W liście z 24 lipca 1882 roku wysłanym z San Lazzaro donosił o. Krikorowi Dżelalianowi, że otrzymał kolekcję 40 lub więcej kolofonów przekopiowanych z rękopisów, których część spłonęła w pożarze rok wcześniej w kościele św. Giragosa. Wspominając francuską podróżniczkę Carlę Serenę w liście z 30 września 1882 roku (również z San Lazzaro), z wielkim uznaniem komentował jej publikacje fotograficzne. Z wyrzutem wobec Ormian dodawał: „nasi próżni fotografowie nie robili nic takiego przez te wszystkie lata, z wyjątkiem rosyjskich Ormian, takich jak Kjurkdzian i inni”. W liście z 8/20 marca 1886 roku donosił arcybiskupowi Mesrobowi Smpadianowi, że osmańscy cenzorzy skonfiskowali i zatrzymali pracę o Siswanie oraz tom jego starszych wierszy, bez wyraźnych przyczyn i bez podania daty zwolnienia.

W innym jeszcze liście Aliszan odniósł się do mapy narysowanej przez Jeremiego Czelebiego Keomurdziana, *Tabula chorografica Armeniaca*, wyrażając nadzieję wyszukania jej w Wiedniu lub Eczmiadzynie. Mapę tę odnalazła zmarła już armenolog Gabriella Uluhogian w bibliotece Uniwersytetu Bolońskiego. Narysowana w Konstantynopolu w 1691 roku, jest prawdziwym przewodnikiem po sanktuariach i klasztorach, do tego stopnia, że stanowi wręcz mapę Kościoła ormiańskiego.

Pisząc do o. Krikora Dżelaliana, opisywał Aliszan we wzruszający sposób niefortunny pożar wyspy San Lazzaro w 1883 roku¹⁰. Nieco później, komentując niebywale większe nieszczęście, to jest masakry Ormian w Imperium Osmańskim, pisał: „To naprawdę niesamowite i przerażające w czasach takich, jak nasze, taka obojętność państw chrześcijańskich, tak tanie lub bezwartościowe ciała i życia Ormian. [...] Lekceważenie ze strony europejskich mocarstw chrześcijań-

¹⁰ Publikacja w: „Բազմադրամ” („Bazmavep”), 134, 1976, 3-4, s. 401-406.

skich, ich milczenie... jest ponad wszelką miarę”. W liście z 17 lutego 1897 roku doniósł na temat sierocińca mechitarystów w Recanati: „dziś lub jutro 12 osieroconych chłopców i 5 dziewcząt zostanie przekazanych Accabi Kechibasdzianowi na życzenie niemieckiego księdza ewangelickiego, który prosił o przechowanie ich na noc w naszej szkole w Wenecji, skąd wyjeżdżają do Frankfurtu... W ten sposób rozpraszają się resztki Ormian”.

Naukowiec... ale także poeta

Aliszan był bardziej znany współczesnym jako poeta niż naukowiec. Trzeba przyznać, że w nauce docenia się znaczenie jego badań, które tu tylko zarysowaliśmy. Jednak, choć jako geograf historyczny odegrał istotną rolę, to i jako poeta zalicza się z pewnością do rzędu najpierwszych. Był w wieku XIX pionierem poetyckiego romantyzmu w literaturze zachodniej Armenii. W jego utworach widać wpływ europejskiego romantyzmu, a środków wyrazu poszukiwał w najczystszym i najbardziej klasycznym języku ormiańskim. Pod tym względem zajmuje ważne miejsce w historii współczesnej literatury zachodnioormiańskiej. Wiersze o Aliszana wywoływały wielkie wrażenie, znaczyły, poruszały współczesnych. Weszły do domów i szkół, odsłaniając chwalebą przeszłość ojczyzny obolałej, rozczłonkowanej, ale wciąż pełnej nadziei. Na przykład te wersy zawierały przesłanie, które stało się ideałem dla wielu:

Ուր որ հայրենի երգեր կը լսուին, ինչ հայրենիքը ողջ է.
(Tam, gdzie rozbrzmiewają pieśni ormiańskie, tam żyje ojczyzna)

Z całego jego dorobku pisarskiego tchnie kult ojczystej ziemi. W każdym dziele historycznym, w każdym studium widać oddanie na rzecz młodego pokolenia. Aliszan chciał przede wszystkim wzbudzić entuzjazm młodzieży dla ducha i spuścizny przodków. W tym celu oddziaływał na serca i umysły swoich uczniów, takich jak Mgrdycz Besziktaszlian (Mkrticz Pēsziktaszlian, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան). Patriotyczne wiersze o Aliszana wstrząsnęły i przebudziły pokolenia Ormian XIX wieku. Rzuciły pierwsze promienie uświadomienia wśród nędzy zmuszonego bytowania, wywołały pierwsze iskry ruchów rewolucyjnych w górach Taron (Տարօն) i Waspurakan (Վասպուրական), gdzie ormiańscy bohaterowie prowadzili walkę o odwrócenie losów narodu.

Większość wierszy o Aliszana jest napisana w grabarze i zebrana w pięciu tomikach pt. *Նուազք* (Pieśni): *Մանկունի* (Dzieciństwu), *Բնունի* (Naturze), *Հայրունի* (Ojczyźnie), *Տէրունի* (Panu) i *Տխրունի* (Smutkowi). Wiersze zawarte w dwóch ostatnich zbiorach to modlitwy i przyrzeczenia, wyraz smutku, gorczy i żaloby. Z artystycznego punktu widzenia są gorsze od dwóch poprzednich: *Բնունի* i *Հայրունի*. Wszystkie urzekają czytelnika i budzą dumę obrazami i heroicznymi przykładami zaczerpniętymi z historii, prostymi, ale wymownymi.

Nie tylko język poetycki, ale także romantyczne uniesienie i duchowe ukierunkowanie ku zwykłemu czytelnikowi odróżniały poezję Aliszana od klasycznych form historycznych, prowadząc go po ścieżkach literackich, którymi podróżowało wielu autorów tej doby. Aliszian szedł do ludu, ku jego narodowym troskom, ku ruchom współczesności, ku światom pragnień i marzeń. Chciał przede wszystkim być zrozumiany dla współczesnego świata, znany, kochany. To jest tajemnica jego popularności.

Poeta Aliszian wykreował arcydzieło w postaci serii pieśni patriarchy, napisanych w latach 1847-1850 we współczesnym języku ormiańskim, pod pseudonimem Patriarcha – Նահապետ. Poematy te odniosły wielki sukces. Mesrop Taghiatian (Մեսրոպ Թաղիադեան) opublikował wiersz z tego cyklu w wydawanej przez siebie w Kalkucie ormiańskiej gazecie „Ազգայնը Արարատյան” (Patriota Araratu). Ojciec Arsēn Bagratuni, wielki obrońca klasycznego języka ormiańskiego, przysłał list do Wenecji, pytając, kim jest autor, ów Patriarcha, widząc w nim osobę wielkiego talentu. Pojawiały się kolejne wiersze. Cały cykl został opublikowany w tomie zatytułowanym Նահապետյան երգեր (Pieśni patriarchy). Składał się z 13 wierszy stanowiących razem niezwykłą kompozycję.

Mikajēl Nalbandian (Միքայիլ Նալբանդեան) uważał, że Aliszian nie ma rywala na poetyckim gruncie. Wiele z tych wierszy przetłumaczono na języki: angielski, francuski, włoski, rosyjski. Zostały bardzo dobrze przyjęte przez czytelników zagranicznych. Według Arszaka Czobaniana (Արշակ Չօպանեան) poezja Aliszana była najbardziej wysublimowaną, najbardziej wyrazistą i różnorodną w całym dorobku poezji ormiańskiej XIX wieku.

Ostatnie dzieło Aliszana *Յուշիկը հայրենեաց հայրց* (Wspomnienia ormiańskiej ojczyzny) w dwóch tomach, opublikowane w latach 1869-1870, stanowi syntezę patriotycznych inklinacji, które chciał przekazać w swoich wierszach. Grigor Ardżruni opisywał je jako „rozogniony piec patriotyzmu”, Arszak Czobanian nazwał „przepiękną księgą”.

Wszyscy miłośnicy literatury ormiańskiej zdają sobie sprawę, że Aliszian należy do rzędu największych twórców współczesnej literatury. Ten „patriarcha” ośpiewywał nie tylko Boga, ale także piękno przyrody, swoją ojczyznę, wiarę w przyszłość ludzi i wolę pójścia naprzód... Wywołał poruszenie, które pomogło wykuć ideały pokolenia ormiańskiej elity, zarówno w Konstantynopolu, jak i na dalekim Kaukazie.

Ponadto należy tu jeszcze wspomnieć o folklorystycznym dorobku o. Aliszana, ilustrowanym zbiorze ormiańskich pieśni popularnych, opublikowanym w 1852 roku jednocześnie w języku ormiańskim i angielskim, wznawianym trzykrotnie¹¹. Aliszian opublikował także w latach 1853-1861 serię książek w języku

¹¹ Pierwsza edycja: Venice – St. Lazar 1852. Ostatnia, krytyczna edycja: G. M. Alishan, *Old Armenian Songs. A Nineteenth-Century Collection by Ghewond Alishan*, red. A. Nercessian, Cambridge 2002.

ormiańskim *Սոփերք հայկականք* (Zapiski ormiańskie), 22 tomy, a także rozprawę o dawnych wierzeniach Ormian¹² i tom pt. *Հայ-Վենետ կամ յարմարիւնք հայոց եւ վենետացի ժԳ-Դ եւ ի ժԵ-Զ դարս*¹³, przetłumaczony na język włoski jako *L'Armeno-Veneto. Compendio storico e documenti delle relazioni degli Armeni coi Veneziani primo periodo, 1, Secoli XIII-XIV*¹⁴.

W 1896 roku o. Aliszan wydał tom pt. *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի եւ Ռուսենիոյ հաւաստչեայ յաւելումսովք* (Kamieniec. Roczniki Ormian w Polsce i w Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami)¹⁵. Podstawową część tej edycji stanowiła kronika ormiańska z Kamieńca Podolskiego, która zawiera informacje o polskich Ormianach. W tej samej książce znajdują się również kroniki w języku tatarskim i tureckim, zawierające ważne wiadomości dotyczące polskiej historii, a także rzetelnie wybrane fragmenty źródeł o polskich Ormianach, zwłaszcza dotyczące miasta Lwowa, siedziby arcybiskupa. Znajdujemy tam także wiele kolofonów rękopisów, wiadomości o migracjach polskich Ormian, kondaki katolikosów skierowane do polskich Ormian, listy biskupów itp.

Śmierć przed odrodzeniem Armenii

Ojciec Aliszan żywił ogromne pragnienie odbudowy państwa ormiańskiego, ale los nie pozwolił temu czcigodnemu mnichowi ujrzeć blasku gwiazdy zbawienia Armenii. Ostatnie lata jego życia zostały nawet przyćmione żalobą po masakrach dokonanych przez sułtana Abdula Hamida (1876-1909) w latach 1894-1896. W 1901 roku, aby coraz bardziej zmęczonemu Aliszanowi przywrócić chęć do działania, o. Chrimian (Խրիմեան Հայրիկ) poprosił o wysłanie do Wenecji garści ziemi z góry Massis (Ararat) i nieco wody kwiatowej z Armenii w małym flakoniku. Niestety przesyłka dotarła za późno. Jej zawartość została rozsypana na grobie o. Aliszana. Na wieść o jego śmierci o. Chrimian powiedział: „z nostalgią opiewał Armenię i umarł z tęsknoty za domem...”.

29 kwietnia 1920 roku Awetis Aharonian (Աւետիս Ահարոնեան), przewodniczący delegacji Republiki Armenii na konferencję pokojową w Paryżu, odwiedził opactwo mechtarystów w Wenecji. Wyrecytował wtedy te wersety z poezji Aliszana:

¹² Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց* (Stare wierzenia albo religia pogańska Ormian), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1910. Pierwsza edycja ukazała się w czasopiśmie „Bazmavep” w latach 1894-1895 bez podania nazwiska autora.

¹³ Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1896.

¹⁴ Venezia 1893.

¹⁵ Ղ. Ալիշան (Gh. Aliszan), *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռուսենիոյ* (Kamieniec. Roczniki Ormian w Polsce i w Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami), Վենետիկ – Սբ. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1896.

O, niech umrze stary patriarcha, niech zostanie pogrzebany!
I niech nowa Armenia zmartwychwstanie!

Przy grobie Aliszana Aharonian oświadczył, że sen „patriarchy Ormian” został zrealizowany 28 maja 1918 roku wraz z powstaniem niepodległej pierwszej Republiki Armenii.

Bibliografia podstawowych prac o Ghewondzie Aliszanie i edycje jego korespondencji

- Ալիխանյան Ա. (Alichanjan A.), Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Բանախօսութիւն ծննդեան 150_ամեակին առթիւ) (O. Ghewond Aliszian. Wystąpienie z okazji 150 rocznicy urodzin), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1970, 11-12, s. 398-404
- [Aliszian Gh.] Հ. Ալիշանի նամակները ուղղուած Հ. Ներսէս Վ. Սարգիսեանի (Listy Gh. Aliszana do Nersesa W. Sarkisjana), oprac. Մ. Քիպարեան (K. Kiparjan). „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1969, 11-12, s. 354-361; 1970, 1-3, s. 60-69; 1970, 4-8, s. 153-161; 1970, 9-10, s. 237-246; 1971, 3-4, s. 321-330
- Ճանաչեան Ս. (Czanaszjan H. M.), Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Իր մահուան յիսնամեակին) [O. Ghewond Aliszian (w pięćdziesiątą rocznicę śmierci)], „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1951, 11-12, s. 293-296
- Ճանաչեան Ս. (Czanaszjan M.), Հ. Ղեւոնդ Ալիշան՝ Նահապետ Հայոց Իր ծննդեան 150_ամեակին յիշատակով (O. Ghewond Aliszian, patriarcha ormiański. Wspomnienie w 150 rocznicę urodzin), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1970, 11-12, s. 297-302
- Ճեմճեմեան Ս. (Czemczemjan S.), Ալիշանի դէպի Եւրոպա ճամբորդութիւնը (Podróż Aliszana do Europy), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1971, 3-4, s. 226-267
- Ճեմճեմեան Ս. (Czemczemjan S.), Հ. Ղեւոնդ Ալիշան՝ Տեւոյ Փարիզի Մուրատեան Վարժարանի (O. Ghewond Aliszian jako przełożony Szkoły Muradiana w Paryżu), Վենետիկ, Ս. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1980, Հայագիտական մատենաշար „Բազմավէպ” (Studia Armenologiczne „Bazmavep”), 15
- Ճեմճեմեան Ս. (Czemczemjan S.), Ալիշանի «Միսուան»ը („Siswan” Aliszana), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1970, 11-12, s. 323-335
- Ճեմճեմեանի Ս. (Czemczemjan S.), Էջմիածնի եպիսկոպոսներու նամակներ առ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Listy biskupów eczmiazyńskich do Gh. Aliszana), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1991, 3-4, s. 372-402 (3 listy Nersesa Warzapetjana, 1881-1884, 2 listy Aristakesa Sedrakjana, 1885-1886, 2 listy Garagina Surejanca, 1885-1886, 4 listy Sukiasa Parzjana, 1889-1891, 3 listy Mambre Markosjana, 1887-1888, 3 listy Sahaka Chapajana, 1890-1893, 1 list Geworka Utuczjana, 1901)
- Չրաքեան Բ. (Czrakjan K.), Յուշերս Հ. Ալիշանի մասին (Moje wspomnienia o H. Aliszanie), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1961, 11-12, s. 268-270
- Յովհաննէսեան Վ. (Howhansesjan W.), Առանց շրջանակի Հ. Ալիշանի մահուան 60_ամեակին (Bez ramy. H. Aliszian w 60 rocznicę śmierci), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1961, 11-12, s. 229-241
- Երեմեան Ս. (Jeremjan S.), Վենսազրութիւն Հ. Ալիշանի (Biografia o. Aliszana), Վենետիկ – Ս. Ղազար (Wenecja–San Lazzaro) 1902

- Հ. Ալիշանի Ծննդեան Հարիւրամեակը (Setna rocznica urodzin Aliszana), „Բազմավեպ” („Bazmavep”), 1920, 12, 353-354
- [Mkrjan H.] Յովհաննէս քի. Սկրեանի նամակները առ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Listy H. Mkrjana do Ghewonda Aliszana), oprac. Ս. Ճեմճեմեան (S. Czeczemjan), „Բազմավեպ” („Bazmavep”), 1991, 1-4, s. 63-81
- Սաֆրազբեկեան Ի. (Safrazbekjan I.), Ղեւոնդ Ալիշանի նամակները Վ. Ստասովին (Ghewonda Aliszana listy do W. Stasowa), „Գրական թերթ” („Gazeta Literacka”), 1969
- [Smbatjan M.] Մեսրոպ Արքեպս. Սմբատեանի նամակները առ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Listy arcybiskupa Mesropa Smbatjana do Ghewonda Aliszana), oprac. Ս. Ճեմճեմեան (S. Czeczemjan), „Բազմավեպ” („Bazmavep”), 1991, 1-2, s. 126-158
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ղեւոնդ Ալիշան նամակներ (Listy Ghewonda Aliszana), Հայկական ՍՍՀ գիտությունների Ակադեմիա (Akademia Nauk Ormiańskiej SRR), Գրական ժառանգություն (Dziedzictwo literackie), 5, Երևան (Erywań) 1969
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ալիշանի գեղարուեստական ստեղծագործությունը (Dorobek artystyczny Aliszana), Երևան (Erywań) 1967
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ալիշանը հայ ժամանակակիցների յուշերում (Ghewond Aliszan we wspomnieniach współczesnych), Երևան (Erywań) 1974
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ղեւոնդ Ալիշան (Ծննդեան 150-ամեակի առթիւ) (Ghewond Aliszan <w 150 rocznicę urodzin>), „Պատմա-բանասիրական հանդէս” („Biuletyn Historyczno-Filozoficzny”), 1970, 2, s. 13-26
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ղեւոնդ Ալիշանի նորայայտ նամակները (Nowoodkryte listy Ghewonda Aliszana), „Պատմա-բանասիրական հանդէս” („Biuletyn Historyczno-Filozoficzny”), 1977, s. 95-106
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ալիշանի անստորագիր գործերը «Բազմավեպի» էջերում (Niepodpisane prace Aliszana na łamach czasopisma „Bazmavep”), „Պատմա-բանասիրական հանդէս” („Biuletyn Historyczno-Filozoficzny”), 1978, 2, s. 81-92
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Ալիշանը հայ մտաւորականների յուշերում (Aliszan we wspomnieniach ormiańskich intelektualistów), „Պատմա-բանասիրական հանդէս” („Biuletyn Historyczno-Filozoficzny”), 1987, 6, s. 37-46
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Պատկերներ Ալիշանի կենսաքից (Obrazy z życia Aliszana), „Գրական թերթ” („Gazeta Literacka”), 1979, 5, s. 12
- Շտիկեան Ս. (Sztikjan S.), Եզակի մեծություն (Ղեւոնդ Ալիշանի ծննդեան 160-ամեակի առթիւ) (Wielkość jednostki. W 160-lecie urodzin Ghewonda Aliszana), „Գրական թերթ” („Gazeta Literacka”), 1980, 29
- Տայեան Հ. Ղ. (Tajan H. Gh.), Ալիշան (Իր մահուան 25_ամեայ տարեդարձի առթիւ) (Aliszan. W jego 25 rocznicę śmierci), „Բազմավեպ” („Bazmavep”), 1926, 11, s. 321-322
- Թորոսեան Յ. (Thorosjan H.), Ալիշան (Իր խցիկին մէջ) (Aliszan [w swojej klasztornej celi]), „Բազմավեպ” („Bazmavep”), 1920, 12, s. 354-357
- Տոպաճեան Յ. (Tobadzian H.), «Ալիշան եւ իր գործը» <Արշակ Զօպանեանի դասախօսությունը Մելրում> (Aliszan i jego prace [wykład Arszaka Czobanjana wygłoszony w Sevres]), „Բազմավեպ” („Bazmavep”), 1931, 5, s. 240
- Թոմաճեան Թ. (Tomaczjan T.), Յուշեր եւ Նիշեր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի ներքին կենսքէն, ուխտադրութեան հարիւրամեակին առիթով 1838-1938 (Wspo-

mnienia i ślady życia duchowego Ghewonda Aliszana w stulecie złożenia ślubów, 1838-1938), „Բազմավէպ” („Bazmavep”), 1939, 1-2, s. 37-47; 1939, 3-5, s. 122-130

Publikacje o. Ghewonda Aliszana w języku francuskim

Assises d'Antioche reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad, le connétable, leur ancien traducteur arménien dédiées à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de France par la Société Mekhitariste de Saint-Lazare, Venise 1876

Deux descriptions arméniennes des Lieux saints de Palestine, par Anastase d'Arménie et Nicolas, évêque d'Acquirmann, wyd. i przeł. L. Alischan, Gênes 1884, odbitka z: „Archives de l'Orient latin”, 2

Etude de la patrie. Physiographie de l'Arménie: discours prononcé le 12 août 1861, à la distribution annuelle des prix, au collège arménien Samuel Moorat, Venise 1861

Le Haygh, sa période et sa fête: discours prononcé le 11 août 1859, à la vingt-cinquième distribution annuelle des prix, au collège arménien Samuel Moorat, Paris 1860

Léon le Magnifique, premier roi de Sissouan ou de l'Arméno-Cilicie, przeł. G. Bayan, Venise 1888

Lettre d'Abgar, ou Histoire de la conversion des Edesséens par Laboubnia, écrivain contemporain des apôtres, traduite sur la version arménienne du Ve siècle, Venise 1868

Schirac, canton d'Ararat, pays de la Grande Arménie: description géographique, illustrée [...], Venise 1881

Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie: description géographique et historique, avec cartes et illustrations, przeł. G. Bayan, Venise 1899

Tableau succinct de l'histoire et de la littérature de l'Arménie, discours prononcé à la 26e distribution annuelle des prix du collège Samuel Moorat, „Annales de philosophie chrétienne”, 2, 1860, 8, s. 88-106

Z języka angielskiego przełożył Andrzej A. Zięba

Վահան Օհանյան, Տեր Ղեւոնդ Ալիշան Պայծառ Հայաստանի քանաստեղծ եւ պատմաբան

Հոդվածում փորձ է արվել սինթեզել վենետիկյան մխիթարյան միաբանության անդամ, հայր, Ղեւոնդ Ալիշանի (1820-1901) ստեղծագործական նվաճումները՝ որպես հայագետ, քանաստեղծ եւ հայերի մոտ բուռն հայրենասիրություն առաջացնող անձ: Հեղինակը բնութագրում է նաեւ Ալիշանի նամակագրությունը՝ ներկայումս պատրաստվելով տպագրությանը, որն առանձնահատուկ, ավելի անհատական տեսանկյունից ցուցադրում է ինչպես իրեն, այնպես էլ Վենետիկյան վանքը Սան Լազարո կղզում, որտեղ նա անցկացրել է իր կյանքի մեծ մասը:

Հիմնաբառեր՝ Ղեւոնդ Ալիշան, մխիթարականներ, հայագիտություն, հայկական պոեզիա

Wahan Ohanian, *Father Ghewond Alishan: Poet and Historian of Bright Armenia*

The article is an attempt to present the legacy of the Venetian Mechitarist, Father Ghewond Alishan (1820-1901) and show him as an armenologist, poet and propagator of Armenian patriotism. In addition, the author examines Alishan's correspondence (the collection of letters is currently being prepared for print), which offers a special, more personal perspective on Alishan and the Venetian monastery on the island of San Lazzaro, where he spent most of his life.

Keywords: Ghewond Alishan, Mechitarists, armenology, Armenian poetry